

samoostvarenje čoveka*

ernst fišer

U svojim delima čovek je stvorio sebe samog.
U svojim snovima on je sebe prevazišao.

O ovom samoostvarivanju čoveka govori Hegel u *Fenomenologiji duha*. Veliki značaj *Fenomenologije* je najpre, kaže Marks u svojoj kritici Hegelove dijalektike, »što Hegel shvata samoradnje čoveka kao proces, opredmećenje kao suprotstavljanje, kao otuđenje i ukidanje ovog otuđenja; što on, dakle, shvata suštinu rada i istinskog čoveka, što čoveka shvata kao rezultat njegovog sopstvenog rada. *Stvarno*, delatno ponašanje čoveka prema sebi kao vrsti ili delanje njega samog kao stvarnog pripadnika vrste, tj. kao ljudskog bića, moguće je tek zato što on *sve snage svog rada*, — što je opet moguće samo putem sveukupnog delovanja ljudi, samo kao rezultat istorije, — ulaze u to da se prema ljudima ponaša kao prema predmetima, a to je opet moguće samo u formi otuđenja.«¹

Do sada je čovek (ili, tačnije rečeno, ljudi, zbog svog položaja u društvu, zbog inteligencije, talenta, taktičnosti i duha) bio u stanju da nekako drži korak s delima ljudske vrste, da se odrekne spoljnog sveta koji je stvorio, da ga ponovo privuče sebi, kao duševno, duhovno, intelektualno proširenje i bogaćenje, čime još više postaje čovek. Revolucionarni prevrati i postepene promene bile su nužne da bi se postiglo ovo sjedinjavanje čoveka sa svojim delom, ljudsko samoopredmećenje ne samo elite, nego i sve većih manjina. Erih From (Fromm) smatra da i putem ovog stvaralačkog procesa »čovek ostvaruje svoje sopstveno biće; on se vraća svom biću, što teleološkim jezikom rečeno, nije ništa drugo do povratak Bogu.«²

Čini mi se da se u misli »vraćanja čoveka« i suviše poseže za mitologijom i romantikom. Svojim samoostvarivanjem čovek se ne vraća putem rada, svesti, antcipacije budućem, ali još neobrazovanom biću, nego napreduje prema sebi samom u realizaciji svojih mogućnosti. Otuđenje nije niti otpadništvo od Boga (pragreh), niti ispoljavanje svetskog duha koji se vraća sebi samom, nego je suština čovekova, njegova vrsta, njegova realna mogućnost da postane čovečanstvo, celokupan čovek. Čovečanstvo, koje se do sada nije osećalo sposobnim da se iz ograničenog stanja vrste uzdigne do svesne zajednice koju svaki čovek prihvata, ne zatvara se u sebe samog, nije neko prastanje od koga so čovek izdvojio, već budućnost, velika mogućnost obrazložena čovekom, prirodom. Neljudskim postupcima čovek poriče svoju budućnost, ne prošlost.

Svetsko-istorijska situacija u koju smo zapali, čoveku se čini monstruoznom i plaši ga delom koje se takvim tempom i u takvoj meri nije nikada razvilo. U svim društvenim sistemima još nije savladano otuđenje, spoljni svet stvoren u ekspanziji, duševno i duhovno još nije ponovo vraćeno u unutarnji svet čoveka. Možda Erih From i preteruje kada piše:

»Čovek danas stoji pred presudnim izborom — ne između kapitalizma i isocijalizma, nego baš između robota (kao kapitalističke, tako i socijalističke varijante) ili humanističko-demokratskog socijalizma. Većina činjenica ukazuje da će on izabrati robote, a to dugoročno znači patologiju i razaranja. Pa ipak, sve ove činjenice nisu dovoljno jake da razore veru u mogućnosti razuma, dobru volju i unutarnje zdravlje čoveka. Sve dok nam polazi za rukom da razmišljamo o alternativama, nismo izgubljeni. Sve dok međusobno možemo da se posavetujemo i planiramo, smemo da se nadamo...«³

Orijentisanost ka potpunom čoveku znači da se krene ne od pogrešnih pretpostavki, nego da se stalno iznova preispituje put ka utopijskom cilju na osnovu tehničkog razvoja (u najširem smislu reči).

PROBLEM PODELE RADA

Razvoj tehnike, nauke, metoda rada, u protivrečnosti je s predstavom da se kompletan čovek može obrazovati u sferi društveno nužne, materijalne proizvodnje. Fanatici zaljubljeni u brojke koje iskazuju proizvodnju, interesuju se za idealizaciju manuelnog rada i za onoga ko ga obavlja. Iz istorijske uloge radničke klase oni izvode zaključak da je industrijski radnik primer koj je više nego bilo koji drugi blizak potpunom čoveku. U stvari, industrijski radnik može da prevaziđe svoju jednostranost, svoju deformaciju, ono fragmentarno u svome biću, samo ako prekorači granicu materijalne proizvodnje. Upravo ova spoznaja samoopredmećenja čoveka pre svega, s one strane društveno nužne proizvodnje, ozlojeđuje birokratski aparat. Ništa ga ne uznemiruje više do preobražaj »jednostavnog« čoveka u onog koji je znanjem, obrazovanjem, prefinjenim potrebama i većim zahtevima intelekta postao teži, kritičniji, više artikulisan. Svoje shvatanje da je celokupan čovek onaj koji ume svega da se lati, danas u valjaonici, sutra u poljoprivredi, prekosutra u hemijskoj laboratoriji, on može da potkrepi raznoraznim citatima. Ono što njemu kao potpunom čoveku lebdi pred očima — jeste on sam, partijski službenik koji preuzima svaki resor i sebe s njim, vlada svakom strukom, čak i ako ne shvata, upućuje seljaka kako se vadi repa, piscu objašnjava kako mora da se piše, matematičara uči koliko je jedan puta jedan.

Marks i Engels su, u svoje vreme ne bez razloga, pretpostavili da će buduće klasno društvo prevazići podelu rada (putem koje se sposobnosti ljudskog roda razrađuju, ali i cepaju, a čovek se otuđuje od sopstvenog rada i sebe samog), i izgraditi čoveka koji svaki radni proces shvata kao nešto što njega samog opredmećuje sa svih strana. Razvoj modernih produkcijskih snaga, povećanja specijalizacija i neophodna stručna znanja za svako područje, čine potpuno neverovatnim da će kao i uvek oblikovano društvo biti u stanju da ukine podelu rada.

Uostalom, menja se i karakter podele rada. Podela rada je dovela do nastanka društvenih grupa kao što su grad i selo (čije je odvajanje mladi Marks okarakterisao kao »najveću podelu materijalnog i duhovnog rada«), kao i do cepanja na klase, vladajuće i potlačene, izrabljivače i izrabljivane, na one koji poseduju i raspolazu sredstvima za proizvodnju i one koji su sami postali živa sredstva za proizvodnju.

Podela na grad i selo, »idiotija seoskog života« postepeno se savladava već i u visoko razvijenim industrijskim zemljama kapitalističkog sveta, »seljački sloj« izumire, seljak se preobražava u poljoprivrednog tehničara, u čoveka moderne civilizacije.

Istorijska funkcija socijalizma je ukidanje cepanja na antagonističke klase i, konačno, ukidanje cepanja na klase uopšte. Proizvodna sredstva kao najbitnija, kao što omogućava društvenu moć, vladavinu nad ljudima, prestaju da budu privatno vlasništvo.

STVARALAČKI RAD

Marks kao da je slutio modernu *automatizaciju* kada je pisao da će razvoj proizvodnih snaga odmaći tako daleko, »da posed i održavanje opšteg bogatstva, s jedne strane, zahteva samo *nezatno radno vreme* za čitavo društvo, a radno društvo se *naučno* odnosi prema procesu rastuće reprodukcije u stalno većoj punoći: *dakle, nestalo je rada u kome čovek dela, i on može da dozvoli da stvari same delaju...*«. Rad prognan i van granica prirodnih potreba stvara »materijalne elemente za razvoj bogate ličnosti koja je svestrana kako u svojoj proizvodnji, tako i potrošnji, a čiji se rad stoga ne pojavljuje *više kao rad*, nego kao potpuni razvoj same delatnosti u kojoj je iščezla prirodna nužnost u svom neposrednom obliku, pošto je mesto prirodne potrebe zauzela istorijski uslovljena potreba.«⁴

»Stvarno slobodan rad«, na primer, komponovanje, mogao bi da se u materijalnoj proizvodnji omogući samo tako »što se 1. postavi njegov društveni karakter, 2. što bi on predstavljao *naučni karakter, istovremeno* i opšti rad, ne napor čoveka kao *određeno dresirane prirodne snage*, nego kao subjekat, koji se u procesu proizvodnje ne javlja samo u prirodnom, iskonskom obliku, nego kao *delatnost koja usmerava sve prirodne snage*.«⁵

Da bi se *rad kao rad ukinuo*, da bi mu se podario karakter stvaralačke delatnosti, kao što je slučaj s radom istraživača, umetnika, nije potrebno pretpostaviti samo podružtvljavanje, nego i mogućnost da se uspostavi takav odnos u kome će subjekat da naučno kontroliše materijalnu proizvodnju. Danas čovek za šalterom zna što će se dogoditi ako pritisne dugme; ali nepoznato mu je *kako*, prožimanje, celokupan proces. U socijalističkom društvu neće se štedeti sredstva da bi se on upoznao i s čitavim procesom. Dakle, on će *znati* šta čini, ali ni ovaj *svestan* rad još nikako nije *stvaralački*. Ne delim optimizam mnogih tehnologa da će materijalna proizvodnja biti sfera u kojoj se čovek stvaralački opredmećuje. On će u mnogo većoj sferi imati šansu da razmišlja, da učestvuje u timskom radu na poboljšanju aparature, u isprobavanju novih metoda, dakle, da učestvuje, u poređenju s »manuelnim« radom, u stvaralačkoj delatnosti; — pa ipak, postaje li time *kvalitativno* nešto drugo, sem specijalista čija je perfekcija usavršena? Ne varamo li se kada od savršenstva *tehnik*e očekujemo savršenstvo čoveka, a napredujemo pogrešnim putem? Šta se na Zemlji menja, ako saznamo kako izgleda nevidljiva strana Meseca? Da li je astronaut neki viši tip čoveka? Da li je avion sustigao san o letenju, ili ga je čak i prevazišao?

U velikim »istraživačkim fabrikama«, kao u Majrinu (Meyrin) ili Dubni (Dubna), stvara se stvaralački rad koji se ne može osporavati. Robert Jungk (Jungk) govori o stalnom obnavljanju, poboljšanju, proširenju instrumenata, i dodaje: »Pitam se da li se u ovoj povezanoj mreži ljudi-stvaralaca i mašina, koje se uz njihovu pomoć razvijaju, još uvek onako snažno javlja osećanje otuđenosti kao i u drugim običnim 'radionicama'. 'Mreža' laboratorije je svojim najboljim glavama priključena planetarnoj mreži istraživanja i tehnike. Ona ovoj, mnogo većoj mreži, 'pruža' nove istraživačke rezultate i tehničke ideje o konstrukcijama, a kao protivuslugu prima informacije o radu ostalih delova mreže. Tako nastaje ogromna, živa, pulsirajuća struktura koja se proteže preko čitave Zemlje, koja postepeno nadrašta privatne, nacionalne, ideološke pregrade i razobličava ih kao samovolju.«⁶

Elita istraživača, inženjera, tehničara, visokokvalifikovanih radnika, koja se stalno proširuje u oba društvena sistema, na taj način nije u stanju da ukine podelu rada, ali ipak može da postavljanjem zajedničkog cilja stvori stvaralački rad, i da tako proširi taj cilj, da on ostane van domašaja vulgarnog utilitarizma. A vlade koje daju novac od atomske fizike ne očekuju kosmička saznanja, već realne rezultate. Kada se radi o raku, a ne o ratu, milijarde teku štedljivo. Ovo na stranu: da li je automatizacija automatski u stanju ne da ukine podelu rada, nego da čoveka zaista učini čovekom? Da li i u kojoj meri tehnika može da deluje ljudski, ne zavisi od nje, nego od čoveka.

Oprezno izgovorena Lenjinova nada bili su *sindikati*. »Oni mogu, i samo lagano, tokom mnogih godina, razviće se u šire, manje esnafske proizvodne saveze (koji obuhvataju čitave proizvodne grane, a ne samo pojedinačne grane, zanate i zanimanja), a tek će početi, uz pomoć ovih proizvodnih saveza, da ukidaju podelu rada među ljudima, i da svestrano razvijene, svestrano obrazovane ljude koji sve mogu — vaspitavaju, obrazuju i izgrađuju.«⁷

Sindikati u Sovjetskom Savezu nisu se razvili onako kako je Lenjin očekivao, nego su se degenerisali u administrativne aparate. Uostalom, i ne čini mi se pravilnim označavati *potpunim* čovekom onoga »ko sve može da uradi«. Kao što je već naglašeno, poneki funkcioneri smatraju da su svestrani organizatori proizvodnje, koji, pošto »uvode« sve poslove, veruju da sve mogu i da »učine«. *Potpuni* čovek, mada i cilj svakog progresivnog pokreta, nije onaj koji je upućen i razume se u sve grane proizvodnje, nije suma svih sposobnosti i veština. Samo *stvaralački* čovek može da bude *kompletan* čovek.

Leonardo da Vinči je donekle označio i proživio život čoveka budućnosti kome težimo. Ali, ništa ne ukazuje da će ubuduće društvo proizvoditi genija en masse. I sam genije više nije u stanju da poseduje sveukupnost nepregledno stečenog znanja, a da i ne govorimo o stvaralačkom učestvovanju u razvoju svih područja nauke, tehnike, umetnosti. Specijalizacija je (kao koncentrisanost, sredstvo odbrane od diletantizma), jedna od pretpostavki stvaralačkog rada, jer ko nije naučio da bude *temeljan*, nikakvom raznovrsnošću neće moći da prikrije nedostatak supstance. Centralni problem postaje ujedinjavanje stručnog znanja, osnovnog znanja i umenja na jednom, ili nekoliko stručnih područja, s opštim *obrazovanjem*, a to znači, sa znanjem društvenih, istorijskih, kulturnih, duhovnih veza, prožimanjem nauka, raznovrsnošću umetnosti, bitnih problema čijim se rešavanjem bavi čovečanstvo.

CARSTVO SLOBODE

Fridrich Šiler je pisao da »nije bilo drugog načina da se razviju raznovrsni darovi u čoveku do da se međusobno suprotstave jedan drugom. Ovaj antagonizam snaga je veliki instrument kulture, ali i samo instrument, jer sve dok traje, čovek je još na putu ka ovome... Ali da li čovek uopšte može da bude spreman da zbog bilo koje svrhe zanemari sebe samog?«⁸ Čovek mora da prevaziđe granice materijalne proizvodnje, ne da bi sebe zanemario, već da bi sebe pronašao.

Marks, koji je govorio o mogućnosti da se ukine rad kao rad, kasnije je razmišljao: »Kao što divljak mora da se rve s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, mora i civilizovan čovek, ali on to mora u svim društvenim formama i pod svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvojem proširuje se carstvo nužnosti, zbog potreba, ali istovremeno se proširuju i proizvodne snage koje ih zadovoljavaju. Na ovom području sloboda može da se sastoji samo u tome što podružtvljeni čovek, asociirani (udruženi) proizvođači, racionalno upravljaju ovom razmenom materija s prirodom, podvode je pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da ona, kao slipa sila, upravlja njima, što je s najmanjim utroškom snage podvode pod uslove koji su dostojni njihove ljudske prirode i adekvatni joj. Ali ovo još uvek ostaje carstvo nužnosti. S druge strane, započinje razvijanje ljudskih snaga koje čine samosvrhu, istinsko carstvo slobode, koje, međutim, može da procveta samo u carstvu nužnosti kao svojoj bazi. Osnovni uslov je skraćivanje radnog dana.«⁹

U »carstvu slobode« s one strane materijalne proizvodnje počinje razvoj ljudskih snaga, koji se javlja kao samosvrha u ovom carstvu u kome čoveku »niti je nužno da ugrozi tuđu slobodu, niti da odbacuje dostojanstvo da bi pokazao ljupkost.«¹⁰ Ovo carstvo slobode, gde se dostojanstvo čoveka otkriva u ljupkosti, umanjuje vrednost »slobodnog vremena«, da bi se njime manipuliralo, a kapitalističko industrijsko društvo se konkvantno trudi da to potčini potrebi vladajućeg i onog koji upravlja proizvodnjom. Ne radi se samo o tome da se produženo slobodno vreme prezasi konzumiranjem u kome se čovek ne približava sebi, nego samo onome što poseduje, iskorišćavanju robe — s ove strane preta opasnost. Čovek koji se oteo ovom aparatu mogao bi početi da otkriva da je on sam nezavisno biće, da postane svestan obilja, parazitskog, antihumanog karaktera onih koji vladaju i njihovih institucija, moglo bi da dođe do revolta ranog »carstva slobode« prema antikviranim društvenim oblicima. Što snažniji postaje aparat, to se tvrdoglavije brani od autonomnog čoveka, to češće teži da ga preko *lažnih* potreba, *lažnog* zadovoljenja, *lažne* svesti — okuje, usmeri, sve dok se potpuno ne deformiše.

OPKLADA U FAUSTOVU DUŠU

I između visokorazvijene materijalne proizvodnje kao »carstva nužnosti« i »carstva slobode« kao pravog sveta ljudi, granica neće biti kruta, pošto su problemi tehnike povezani s problemima nauke, a zajedno sa zahtevom o saznanju beskonačnosti. Ipak se radi o opkladi u Faustovu dušu. Da li će Faust uspeti da iz ovog enormnog otuđenja, osvajanja planeta, cepanja atomskog jezgra, sticanja neizmerne energije u dubini ljudskog sveta da pronađe put do sebe samog? Da li će ga Mefistofeles potpuno potčiniti svome delu, tako da će iščeznuti njegova besmrtnost?

U ovoj velikoj opkladi, u ovom odlučujućem nadmetanju leži odgovornost bez premca zemalja koje se bore za izgradnju socijalizma. I tamo je Mefistofelesova ruka bila umešana u igru, da bi zloupotrebila faustovsku žudnju za koncentracijom moći, da bi izopacila »carstvo slobode« s one strane materijalne proizvodnje, da bi je potčinila »carstvu nužnosti«. Povećanje materijalne proizvodnje je nužno; pa ipak, ako se istovremeno ne proširuje i »carstvo nužnosti«, oslobođeno stalne kontrole, zajedničkog čitanja dosadnih uvodnika, lažne diskusije »u okviru zaključaka«, neprestanog društvenog mešanja u ono što je najprivatnije i najintimnije, ideološke službe reglementacije — Mefistofeles ima i tu šansu da dobije opkladu. Ne sistem koji proizvodi više materijalnih dobara, nego onaj koji može da ponudi više slobode, ljupkosti, dostojanstva, stvaralačkog sadržaja života, autonomne humanosti, dobiće sigurno nadmetanje društvenih sistema, kao i opkladu u Faustovu dušu. *Celokupan* čovek nije niti Homo faber, niti Homo sapiens, ni čovek koji radi, ni onaj koji razmišlja, mudruje, istražuje, a ni jedinstvo svega toga. Ono što ne sme da nedostaje, jeste Homo ludens, čovek koji se igra, pošto se »čovek igra samo ako je u punom smislu reči čovek, i tek ako se igra, on je potpuno čovek.«¹¹ Neophodan je i Homo amatro, čovek sposoban da voli, dostojan ljubavi, koji priznaje ljubav, koji s nekim drugim želi da postane jedno, koji putem čulnog, duhovnog, umetničkog zajedništva stvara čovečanstvo i sagledava svoju beskonačnost. Na ovaj način on prihvata svet ne u smislu posedovanja, nego kao postojanje.

I sada, ako svi mi, i na Zapadu i na Istoku, postanemo svesni svojih deformacija, steći ćemo i polazište za njihovo prevazilaženje.

Književnost, koju je čovek stvorio za čoveka, poseduje mnoge, a promjenljive funkcije. Besmislica je odreći joj svaku funkciju; kako bi ona bez funkcije stekla publiku? Pripisati joj ovu ili onu funkciju je nesporazum; pošto je literatura koja je propisana i ubijena. U modernom, birokratsko-centralizovanom industrijskom svetu, čiji smo i mi saučesnici, pojavljuju se ipak dva bitna momenta: kritika i vizija, bezobzirno defetističko prikazivanje društvene stvarnosti ovde i tamo, i hrabrost da se stvori slika čoveka sa svim maskama ponora iz koga potiče, i sa svim crtama budućnosti o kojoj sanja, u svom strahu i veličini, ugroženosti i revoltu, apsurdnosti i smisaonosti, u nastajanju i uobličavanju neiscrpnih mogućnosti.

Ako bismo ga smatrali savršenim, očajanje bi bilo neizbežno. Posmatrati ga kao deformisanog, znači meriti ga onim čemu teži, neosakaćenim, neizobličanim, potpunim čovekom.

Preveli Ljiljana Banjanin i Zvonimir Herget

NAPOMENE:

* Ernst Fischer, *Kunst und Koexistenz*, Beitrag zu einer modernen marxistischen Ästhetik, Rowohlt Paperback, Hamburg 1966.

1 K. Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, Bd. 3, Berlin, s. 1956.

2 Erich Fromm, *Das Menschenbild bei Marx*, Stuttgart 1963, s. 37.

3 E. Fromm, *Der moderne Mensch und seine Zukunft*, 1960, s. 322.

4 K. Marx, *Grundrisse der kritik der politischen Ökonomie*, s. 221.

5 Ibid, s. 505.

6 Robert Jungk, *Die grosse Maschine*, Bern, Scherz, 1966.

7 Lenjin, *Werke*, Bd. 31, Berlin 1964, s. 34.

8 Fridrich Schiller, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*, München 1962, 6. Brief.

9 K. Marx, *Das Kapital*, Bd. III, s. 837.

10 Ibid, kao pod 8, 27. Brief.

11 Ibid, 15. Brief.